

Józef Pólturzycki

<https://orcid.org/0000-0003-0737-5801>

Stulecie rozwoju edukacji dorosłych w Polsce (1918–2018)*

A century of adult education development in Poland
(1918–2018)

Streszczenie. Felieton został napisany w roku obchodów 100-lecia odzyskania niepodległości Polski, aby pełniej i dokładniej sięgnąć do tradycji narodowej oświaty i edukacji dorosłych, ukazać jej trwałe wartości, pomóc uzyskać informacje przydatne w rekonstrukcji i opracowaniu nowej koncepcji edukacji dorosłych, a przede wszystkim stać się formą uznania dla rzeszy ofiarnych oświatowców, którzy nie szczędzili sił i czasu, by służyć upowszechnianiu edukacji w środowisku ludzi dorosłych. Artykuł kończy krytyczna ocena analizowanego okresu edukacji dorosłych w Polsce.

Słowa kluczowe: historia edukacji dorosłych, tradycje narodowe, twórcy i popularyzatorzy edukacji dorosłych

Abstract. This article was written during the celebration of the 100th anniversary of Poland regaining its independence. Its aim is to thoroughly and accurately explore the tradition of national education and adult education, highlighting their enduring values. It also seeks to gather information that can be useful for reconstructing and developing a new concept of adult education. Most importantly, this article aims to serve as a recognition for the countless dedicated educators who spared no effort or time in disseminating education among adults. It con-

* Felieton opublikowany pierwotnie w: „Rocznik Andragogiczny” 2019, t. 26, s. 313–332. DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/RA.2019.024>.

cludes by providing a critical assessment of the analyzed period of adult education in Poland.

Keywords: history of adult education, national traditions, creators and promoters of adult education

W listopadzie 1918 r. Polska odzyskała niepodległość i w latach następnych umacniała ją i rozszerzała w różnych zakresach i dziedzinach: w obszarze terytorialnym, życiu gospodarczym i społecznym, w tworzeniu nowej niepodległej państwowości, a także w edukacji, kulturze, sporcie i innych dziedzinach. W 2018 r. obchodziliśmy stulecie odzyskania niepodległości. Te patriotyczne uroczystości trwały ponad rok i przypominały oraz uświetniały nasze osiągnięcia w różnych dziedzinach pracy i kultury.

Do dziedzin zaniedbanych w czasie zaborów, co było spowodowane m.in. intensywną rusyfikacją i germanizacją, należała edukacja dorosłych, zwana dawniej pracą oświatową lub wychowaniem pozaszkolnym. W 2018 r. zorganizowano uroczyste obchody tej rocznicy, zwłaszcza na Konferencji Akademickiego Towarzystwa Andragogicznego w Zakopanem 17 maja i w Warszawie 26 listopada w auli Pedagogium Wyższej Szkoły Nauk Społecznych.

W okresie obchodów 100-lecia odzyskania niepodległości należy pełniej i dokładniej sięgnąć do tradycji narodowej oświaty i edukacji dorosłych, co ukaże jej trwałe wartości, pomoże uzyskać informacje przydatne w rekonstrukcji i opracowaniu nowej koncepcji, a przede wszystkim stanie się formą uznania dla rzeszy ofiarnych oświatowców, którzy nie szczędzili sił i czasu, by służyć upowszechnianiu edukacji w środowisku ludzi dorosłych.

Tradycje oświaty dorosłych w Polsce w czasach nowożytnych wywodzą się z epoki oświecenia i programu reform edukacyjnych w tym czasie. Działalność Hugona Kołłątaja, Stanisława Staszica, Samuela Bogumiła Lindego, Pawła Brzostowskiego związana jest także z oświatą dorosłych. Kołłątaj jako rektor Uniwersytetu w Krakowie tworzył w nim instytucjonalne formy upowszechniania wiedzy dla ludności miasta i okolic, a w 1781 r. powołał w tym celu Katedrę Mechaniki Praktycznej, w której zatrudnieni specjaliści, a zwłaszcza Feliks Radwański, prowadzili wykłady dla rzemieślników i innych osób zainteresowanych rozwojem techniki. Linde był inicjatorem pierwszej szkoły sobotnio-niedzielnej w Warszawie. Staszic stwo-

rzył system szkół wieczorowych i założył Towarzystwo Hrubieszowskie, nadając mu cele społeczne i oświatowe, a Brzostowski kształcił włościan w swych dobrach w Mereczu, upowszechniał wśród nich wiedzę, kulturę, higienę i technikę potrzebną w nowoczesnym gospodarstwie, wybudował dom ludowy dla aktywności kulturalno-oświatowej mieszkańców wsi: była to pierwsza tego typu placówka w Polsce, a być może także w Europie.

Rozwój oświaty dorosłych na ziemiach polskich w XIX w. stanowił kontynuację tradycji oświecenia i wzbogacał ją o nowe potrzeby i nowe formy działalności. Jest to ciekawa i barwna karta zasługująca na odrębne ujęcie i upowszechnienie. Należy jednak zwrócić uwagę na prawidłowości, jakie widoczne są w polskiej oświacie dorosłych w tamtej epoce. Jest ona przede wszystkim demokratyczna i patriotyczna, prekursorska w celach, programie i formach, aktywna w procesach i metodach, otwarta dla wszystkich, społeczna, jest też obszarem aktywności osób znaczących w polityce, kulturze i nauce. W oświacie dorosłych zaznaczył się wyraźny udział nie tylko wyżej wymienionych wybitnych Polaków, ale także ich godnych następców, wśród których chlubimy się uczestnictwem Bolesława Prusa, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Adama Asnyka, Stefana Żeromskiego, Aleksandra Świętochowskiego, Ludwika Krzywickiego, Ignacego Daszyńskiego, Bolesława Limanowskiego, Andrzeja Struga, Jerzego Zawieyskiego i wielu innych.

Na przełomie XIX i XX w. mimo rusyfikacji i germanizacji polska oświata dorosłych rozwinęła się w nowych formach, były to głównie koła samokształceniowe, pierwsze uniwersytety ludowe, dokształcające szkoły wieczorowe, kursy korespondencyjne i nauczania początkowego dorosłych. Szczególnie rozwinięty był ruch samokształceniowy, wspierany działalnością uniwersytetu latającego i specjalnego wydawnictwa pt. *Poradnik dla samouków*, które przez wiele lat redagowali Aleksander Heflich i Stanisław Michalski, przy autorskiej współpracy najwybitniejszych uczonych i popularyzatorów wiedzy.

Rok 1905 wywołał eksplozję oświaty narodowej. W jej ramach powstają nowe formy i instytucje oświaty dorosłych: Uniwersytet dla Wszystkich z udziałem Ludwika Krzywickiego i Tadeusza Rechniewskiego, Stowarzyszenie Kursów dla Analfabetów Dorosłych z udziałem Bolesława Prusa i Stefanii Sempołowskiej, Polska Macierz Szkolna z Henrykiem Sienkiewiczem jako prezesem Rady Nadzorczej, Towarzystwo Oświatowe „Światło” w Lublinie i Nałęczowie z czynnym uczestnictwem Stefana Żeromskiego, Towarzystwo Czytelń Warszawy i inne. Oświata dorosłych upowszechnia się w różnych formach, zyskuje trwałą pozycję w życiu społecznym i kul-

turalnym. To ożywienie motywowane jest poczuciem patriotycznej działalności i programami wyzwolenia narodowego w sytuacji zbliżającego się konfliktu o charakterze ogólnoeuropejskim, a nawet światowym.

W czasie wojny ożywia się także polski ruch oświatowy, obok innych programów i planów powstają wizje edukacji narodu i podejmowane są konkretne działania. Przykładem jest działalność oświatowa w Warszawie, gdzie już w sierpniu 1915 r. powstała Sekcja Kursów dla Analfabetów i Bibliotek Powszechnych, której nazwę wkrótce zmieniono na Kursy dla Dorosłych, a następnie na bardziej trwałą – Sekcja Oświaty Pozaszkolnej (Pawlikowska-Błaszczykowa, 1977, s. 11).

Celami, jakie przyjęto w 1915 r., były: zwalczanie analfabetyzmu, szerzenie wiedzy elementarnej i praca nad podniesieniem kulturalnego oraz duchowego poziomu społeczeństwa. Organizowano kursy nauki początkowej i kursy uzupełniające, wykłady systematyczne dla zaawansowanych, pogadanki i odczyty upowszechniające różne dziedziny wiedzy, pracownice nauki praktycznej, warsztaty, wycieczki w mieście i okolicy, korzystano z koncertów i przedstawień teatralnych, przygotowywano przedstawienia amatorskie. Uczestnicy poza działalnością oświatową byli zachęceni do organizowania kół i związków kulturalno-oświatowych, spółdzielczych, sportowych, zespołów samokształceniowych, a także orkiestr amatorskich i chórów, inicjowano również zakładanie świetlic oraz domów ludowych, organizowano konkursy na prace oświatowe, wspomnienia i propozycje nowych rozwiązań o charakterze programowym i metodycznym. Zwróćmy uwagę, że jest to pierwszy rok wojny, która ponad trzy lata wyniszczać będzie ziemie polskie i ludność je zamieszkującą, powodując spustoszenie materialne oraz moralne i zbierając krwawe żniwo. Oświata dorosłych rozwijała się również na innych obszarach; działające w Małopolsce od 1898 r. Towarzystwo Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza wydało w 1913 r. nowoczesny podręcznik pt. *Praca oświatowa*, Towarzystwo Czytelników Ludowych w Wielkopolsce już od 1910 r. przygotowywało organizację uniwersytetów ludowych typu grundtvigowskiego, a w 1918 r. sejmik TCL zalecił organizację uniwersytetów tego typu.

Już w czasie wojny i zajęcia ziem Królestwa Polskiego przez wojska niemieckie i austriackie zaczęły powstawać formy administracyjne oświaty polskiej. Pierwszą taką próbą była działalność Wydziału Oświecenia przy Komitecie Obywatelskim w Warszawie, powołanym jeszcze przed zajęciem Królestwa przez wojska niemieckie. Drugą, znacznie pełniejszą, stanowiło Centralne Biuro Szkolne powołane przez Naczelny Komitet Narodowy

i działające pod kierunkiem Ksawerego Prusa, początkowo w Dąbrowie Górniczej, a później w Piotrkowie. W ramach Centralnego Biura Szkolnego rozwijała się także działalność oświatowa wśród dorosłych, zwłaszcza kursy nauczania analfabetów i praca czytelnicza. Ożywiła się również aktywność oświatowa organizacji nauczycielskich powołanych w 1917 r. w Stowarzyszeniu Nauczycielstwa Polskiego.

W momencie powstania niepodległego państwa polskiego 11 listopada 1918 r. oświata dorosłych już funkcjonowała na jego terenie i wzbożać się zaczęła o nowe zadania, a zwłaszcza integrowanie narodu z trzech odmiennych zaborów, zacieranie różnic wynikłych z odmiennego ustawodawstwa i polityki oświatowej zaborców, wychowanie społeczeństwa zgodnie z wartościami naczelnymi i ideami odrodzonego państwa, ujednolicenie poziomu wykształcenia i zniwelowanie różnic w dziedzinie prawa, gospodarki, oświaty, obyczajowości, a nawet ortografii, której zasady były odmienne w każdym z zaborów.

Aktywność i doświadczenia oświatowe z okresu zaboru zostały przejęte przez system oświaty dorosłych w nowym państwie, które skutecznie łączyło zadania administracji oświatowej z działalnością samorządową i aktywnością społeczną wielu towarzystw oraz indywidualnych osób, zamierzających oświatowców, szerzących wiedzę i kulturę w różnych środowiskach nowego społeczeństwa.

Współczesne cele i zadania oświaty dorosłych były już przed 100 laty dostrzegane i uznawane w odrodzonej Polsce, a rozwój oświaty i kultury dorosłych obok realizowania zadań edukacyjnych propagował także wartości społeczne i gospodarcze.

Ważnym gremium programowym dla oświaty i szkolnictwa w odrodzonym państwie był zjazd nauczycielski obradujący w kwietniu 1919 r. W ostatnim dniu obrad rozważano zagadnienia oświaty pozaszkolnej i przyjęto ustalenia, jakie na łamach „Robotnika” przedstawił Jerzy Czeszejko-Sochacki:

Praca oświatowa pozaszkolna wśród młodzieży i dorosłych stanowi jeden z najważniejszych działów wychowania narodowego i nie może być traktowana jako pomocnicza działalność filantropijna. Dlatego należy wszelkimi środkami dążyć do wytworzenia zastępu działaczy kulturalnych z wysokim wykształceniem ogólnym i fachowym oraz specjalnym wyszkoleniem metodycznym i technicznym. Podłożem ideowym niezmiennie doniosłej pracy nad zwalczaniem analfabetyzmu i nad podniesieniem kulturalnym i obywatelskim mas ludowych winno być:

- a) poczucie głębokiej łączności z ludem i dokładna, ze współżycia wynikająca, znajomość potrzeb najszerszych warstw ludowych,
- b) zrozumienie i zsolidaryzowanie się z dążeniami najniższych warstw ludowych do politycznego i społecznego wyzwolenia.

Praca ta nie może służyć celom jakiegokolwiek partii politycznej ani im się podporządkowywać (J.S., 1919).

Było to ważne założenie dla rozwoju działalności oświatowej w środowisku dorosłej ludności i młodzieży pracującej. Intensywnie rozwijano ten dział oświaty, rozumiejąc zaniedbanie z czasów niewoli i potrzeby odrodzonego państwa. Wykorzystano doświadczenia lat poprzednich, zapał i siły społeczne, osiągnięcia innych państw. Pozwalało to stworzyć w Polsce szeroko rozwinięty i nowoczesny system oświaty dorosłych, który stał się przykładem dla innych państw i był przedmiotem żywego zainteresowania.

Jubileusz 100-lecia odzyskania niepodległości uzasadnia również próbę pełniejszego przedstawienia rozwiązań i osiągnięć w odrodzonym państwie, ponieważ stanowią one naszą tradycję i są ważnym społecznym osiągnięciem w dziejach oświaty dorosłych.

Podstawowym zadaniem oświatowym w środowisku dorosłych było upowszechnianie nauki początkowej, zwane także nauczaniem analfabetów. Działalność ta ma bogate tradycje, ale przeprowadzony w 1921 r. spis ludności wskazał 7 milionów 150 tysięcy osób w wieku ponad 10 lat, które nie umiały czytać i pisać. Organizowano nauczanie początkowe dorosłych na kursach, w szkołach, uniwersytetach powszechnych, a także w wojsku, jednocześnie upowszechnianie szkoły dla dzieci i młodzieży ograniczało dopływ analfabetów z młodych roczników. Już w lipcu 1919 r. Sejm Ustawodawczy na wniosek Juliana Smulikowskiego uchwalił ustawę o obowiązkowym nauczaniu żołnierzy armii polskiej, których znaczna część nie umiała czytać i pisać. Była to bardzo aktywna działalność oświatowa, od 1921 r. wykorzystywano w wojsku specjalny elementarz dla dorosłych przygotowany przez Mariana Falskiego. W 1937 r. przystąpiono do organizowania kursów dla przedpoborowych, którzy nie ukończyli nauki początkowej.

Poza wojskiem organizowano kursy dla analfabetów prowadzone przez administrację oświatową oraz Polską Macierz Szkolną. W 1919 r. takich kursów powstało ponad 1400, w samej Warszawie w roku szkolnym 1921/1922 uczyło się 6889 osób, do roku 1933/1934 liczba uczących się zmniejszyła, ale nadal z kursów korzystało 4110 analfabetów. Na terenie całego kraju kursami dla analfabetów objęto w tym czasie prawie milion

osób, była to duża liczba, ale potrzeby były jeszcze większe, ponieważ trudne lata kryzysu spowodowały, że znaczna część dzieci nie podjęła nauki w szkołach powszechnych – dotyczyło to głównie dzieci z terenów wiejskich. Do 1931 r. grupa analfabetów zmniejszyła się z 33,1% dorosłej ludności do 23,1%, co w liczbach bezwzględnych nadal oznaczało 5,5 miliona niepiśmiennych, głównie w województwach wschodnich i centralnych, z przewagą ludności wiejskiej. Sytuacja była trudna i wywoływała niepokój. Wielu znanych oświatowców i twórców kultury występowało publicznie na rzecz zwiększenia działań oświatowych. Sprawa analfabetyzmu stanowiła podstawowe zagadnienie w oświacie dorosłych odrodzonego państwa. Widzimy, że było ono rozwiązywane siłami społecznymi i administracji oświatowej, a także innych resortów, zwłaszcza Spraw Wojskowych, które zapewniało żołnierzom osiągnięcie skutecznego poziomu alfabetyzacji.

Tradycje Prusa w ruchu społecznym kontynuowała Stefania Sempołowska, a wśród metodyków i autorów elementarzy obok Mariana Falskiego spotykamy także Joannę Lendy-Brzezińską, która przygotowała nowy elementarz dla dorosłych, wykorzystując własne bogate doświadczenie na kursach nauczania dla żołnierzy. Zagadnieniem alfabetyzacji zajmowały się nie tylko instytucje do tego powołane, ale również inne organizacje o charakterze społecznym, kulturalno-oświatowym i politycznym, zwłaszcza Związek Nauczycielstwa Polskiego, Polska Macierz Szkolna, Instytut Oświaty Dorosłych oraz Biuro Studiów i Planowania Obozu Zjednoczenia Narodowego.

Rezultaty nauczania dorosłych analfabetów w okresie międzywojennym były wyraźne i oświatowo znaczące. Jak podaje Tadeusz Pasierbiński, w roku szkolnym 1935/1936 na kursy nauczania początkowego uczęszczało 95 tysięcy analfabetów (Pasierbiński, 1960, s. 18). Od 1931 r. do wybuchu wojny około 500 tysięcy ukończyło naukę początkową. Łącznie stanowiłoby to ponad milion osób, co jest rezultatem, jak na okres 20 lat i trudności odrodzonego państwa, imponującym, zasługującym na uznanie i upowszechnienie.

Podobnie przedstawiała się sytuacja w innych dziedzinach oświaty dorosłych, skutecznie deprecjonowana lub w najlepszym wypadku przemilczana w latach 50., a przecież w odrodzonym państwie nie tylko miała ona duże osiągnięcia, wpływające na ruch społeczny, a także kulturalny i polityczny rozwój społeczeństwa, ale stanowiła też komplementarny układ, którego dalszy rozwój i doskonalenie prowadziły do naturalnych ujęć funkcjonalnych, jakie dzisiaj określa się mianem systemowych. Pod-

stawowe elementy tego systemu stanowiły: Wydział Oświaty Pozaszkolnej w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i odpowiadające mu sekcje w kuratoriach, Centralne Biuro Kursów dla Dorosłych przekształcone w Instytut Oświaty Dorosłych, inne instytucje programowo-metodyczne, czasopisma, kursy nauki początkowej, szkoły powszechne i kształcące dla dorosłych i młodzieży pracującej, kursy, szkoły i ośrodki kształcenia zawodowego, Towarzystwo Uniwersytetów Robotniczych z oddziałami i siecią placówek, uniwersytety powszechne i ludowe typu grundtvigowskiego, placówki oświatowe dla mniejszości narodowych, inne formy działalności kulturalno-oświatowej wśród dorosłych, instytucje kształcące i doskonalące nauczycieli oświaty dorosłych, formy samorządowe społecznego ruchu uczestników oświaty dorosłych. System ten był wspierany aktywnością społeczną i instytucjonalną związków zawodowych, zwłaszcza Związku Nauczycielstwa Polskiego, spółdzielczych, partyjnych i młodzieżowych.

Całością prac edukacji dorosłych zajmował się Wydział Oświaty Pozaszkolnej Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz sekcje w urzędach wojewódzkich, zwanych początkowo wydziałami oświaty i kultury, a po reformie administracji szkolnej kuratoriami. Wydziałem Oświaty Pozaszkolnej Ministerstwa kierowali tak znani specjaliści jak: Aleksander Jankowski, Marian Bronisław Godecki czy Antoni Konewka. Organizowano liczne konferencje oświatowe, w toku których ustalano cele, formy i metody działań oświatowych. Na zwołanym z inicjatywy Związku Nauczycielstwa Polskiego oraz innych organizacji zajmujących się oświatą pozaszkolną (Związek Kółek Rolniczych, Związek Młodzieży Wiejskiej, Centralne Biuro Kursów dla Dorosłych, Towarzystwo Uniwersytetów Robotniczych i Związek Bibliotekarzy) zjeździe przedstawiono i przyjęto następujące zadania administracji państwowej i samorządów w zakresie oświaty pozaszkolnej: państwo poprzez Wydział Oświaty Pozaszkolnej w Ministerstwie rejestruje pracę oświatową na terenie kraju, popiera działalność badawczą, wydawniczą i metodyczną oraz wspiera placówki wzorcowe i doświadczalne, a także przygotowuje projekt ustawy o oświacie pozaszkolnej, w którym ujęte zostaną zgodnie z ustawą samorządową zadania samorządów miejskich w zakresie oświaty pozaszkolnej. Samorządy powinny prowadzić prace kulturalno-oświatowe na swoim terenie, planować te działania, pomagać finansowo instytucjom kulturalno-oświatowym, powołać komisje oświaty pozaszkolnej z szeroką autonomią. Zakres oświatowych obowiązków samorządów ujęty zostanie w ustawie o samorządzie.

Terenową pracę oświatową w środowisku dorosłych prowadziły sekcje lub komisje oświaty pozaszkolnej, najbardziej aktywne były w Warszawie, Łodzi, Poznaniu i na Śląsku. O zakresie realizowanych zadań może świadczyć struktura i działalność Sekcji Oświaty Pozaszkolnej Wydziału Oświaty i Kultury w Warszawie – prace prowadzono w następujących działach: wieczorowych szkół dla dorosłych i młodocianych, uniwersytetów powszechnych, świetlic, wychowania fizycznego, wycieczek, obozów i kolonii (Pawlikowska-Błaszczkowska, 1977, s. 23–24). W Sekcji zatrudniano 14 pracowników wraz z instruktorami metodycznymi dla programów przedmiotowych i działów prac. Istotę zadań tej działalności najlepiej wyraża fragment przemówienia prezydenta Stefana Starzyńskiego na posiedzeniu Rady Miejskiej 16 grudnia 1936 r.:

zadaniem pozaszkolnej działalności oświatowej prowadzonej przez Zarząd Miejski jest umożliwienie obywatelom m.st. Warszawy, którzy przekroczyli wiek szkolny, a nie ukończyli pełnej szkoły podstawowej, zdobycie wykształcenia, które zarówno pod względem faktycznym, jak i formalnym byłoby równoważnikiem publicznej siedmioklasowej szkoły powszechnej, umożliwiać dalsze kształcenie się tym wszystkim, którzy chcą się uczyć dalej, powyżej poziomu szkoły powszechnej, zaspokajać możliwie jak najpełniej potrzeby kulturalne szerokich rzesz obywateli miasta. Zadania te są realizowane przez organizowanie i prowadzenie pięcioletnich wieczorowych szkół powszechnych dla dorosłych i młodocianych w wieku od lat 14 do 18, uniwersytetów powszechnych, świetlic jako ośrodków współżycia kulturalnego i towarzyskiego, zespołów wychowania fizycznego, innych działalności jak odczyty, wycieczki, kolonie letnie, udostępnienie muzyki, widowisk teatralnych i kinematograficznych, szerzenie czytelnictwa... Dźwignąć człowieka z szarzyzny życia codziennego, dać mu możliwość lepszej, szlachetniejszej rozrywki, spotęgować nastroje pogodne – oto cel, który przyświeca pracom kulturalno-oświatowym (Pawlikowska-Błaszczkowska, 1977, s. 23).

W strukturze Sekcji i programie jej działania zwraca uwagę szerokie ujmowanie oświaty i wychowania łącznie z rekrutacją, turystyką, sportem, a także z upowszechnianiem czytelnictwa, muzyki, teatru i filmu. Jest to zgodne z dziedzinami wychowania i zapewnia wielostronny rozwój oraz różnorodne formy aktywności. Ważny jest także liczny udział nauczycieli i działaczy oświatowych w pracy Sekcji i jej działów. W roku szkolnym 1936/1937 zatrudniano w placówkach prowadzonych przez Sekcję 325 osób, a znaczna część tej grupy to doświadczeni nauczyciele dorosłych.

Wśród pracowników Sekcji w Warszawie spotykamy wielu szczególnie zasłużonych dla oświaty polskiej, a wśród nich: Jadwigę Baranowską, Marię Gomolińską, Marię Pawlikowską-Błaszczukową, Władysława Radwana, Antoniego Konewkę, Kazimierza Kornilowicza, Mariana Bronisława Godeckiego, Waleriana Kuropatwińskiego, Klemensa Frelka czy Czesława Jaxę-Bykowskiego. Pracownicy Sekcji przechodzili do pracy w Ministerstwie, a także w Instytucie Oświaty Dorosłych, co zapewniało nie tylko stałą współpracę, ale i wspólny front starań o rozwój oświaty dorosłych.

W Warszawie i w całym kraju poza sekcjami oświaty pozaszkolnej działały także inne organizacje, towarzystwa i instytucje oświaty dorosłych. Była to aktywna działalność Polskiej Macierzy Szkolnej, Towarzystwa Szkoły Ludowej, Towarzystwa Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza, Towarzystwa Czytelni Ludowych, Związku Nauczycielstwa Polskiego, Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego, Pracowniczego Towarzystwa Oświaty i Kultury im. Stefana Żeromskiego, Związku Robotniczych Organizacji Kulturalno-Oświatowych oraz innych mniej rozpowszechnionych i znanych, ale mających znaczenie dla aktywności oświatowej w regionie czy środowisku, jak Białoruskie Towarzystwo Uniwersytetów Ludowych czy Liceum Krzemienieckie. Wymienione instytucje i towarzystwa prowadziły różne formy działalności oświatowej: uniwersytety powszechne i ludowe, odczyty, pokazy, kursy, uniwersytety robotnicze, kursy zawodowe, zespoły muzyczne i taneczne, orkiestry, biblioteki, czytelnie, świetlice, a nawet teatry i szkoły wyższe, jak powołana przez TUR Szkoła Nauk Społecznych w Krakowie.

Odrębną formą działalności na rzecz oświaty dorosłych była praca naukowa, programowa i metodyczna. Prowadziły ją różne instytucje, przede wszystkim powołane do życia w grudniu 1918, a zatwierdzone w czerwcu 1919 r. Centralne Biuro Kursów dla Dorosłych, przekształcone w lipcu 1929 r. w Instytut Oświaty Dorosłych. Twórcy tych instytucji to Godecki, Konewka i Kornilowicz. Pierwszym kierownikiem Biura Kursów został Godecki, a instytucja ta przygotowywała programy i podręczniki dla kursów i szkół dla dorosłych, doskonaliła nauczycieli w metodyce pracy z dorosłymi, udzielała konsultacji, prowadziła poradnictwo i publikowała podstawowe materiały metodyczne. Instytut Oświaty Dorosłych kontynuował te prace i jednocześnie wzbogacał swą działalność o badania w zakresie kształcenia dorosłych, czytelnictwa i pracy świetlicowej, podjął współpracę z ośrodkami za granicą, zaczął wydawać „Biuletyn Informacyjny”, a następnie czasopisma „Praca Oświatowa” i „Oświata Pozaszkolna”.

Ważnym zadaniem było integrowanie środowiska oświatowców pracujących w różnych formach kształcenia dorosłych, służyły temu konferencje, kursy instruktorskie, wspólne narady i dłuższe hospitacje połączone z instruktażem i doskonaleniem pracy pedagogicznej. W okresie międzywojennym organizowano kursy, wydawano publikacje, rozwinęto działalność poradniczą i konsultacyjną, podjęto badania nad uniwersytetem powszechnym i ludowym, a także gromadzono sprawozdania i statystyki z działalności na rzecz oświaty dorosłych. Była to ważna instytucja, służąca dużą pomocą kształceniu dorosłych, przetrwała okres wojny w konspiracji, łącząc się w 1940 r. z Instytutem Oświaty i Kultury im. Staszica oraz Instytutem Teatrów Ludowych w Ludowy Instytut Oświaty i Kultury, który już w 1948 r. został zlikwidowany przez wcielenie do Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych.

W okresie międzywojennym działały także inne placówki metodyczno-programowe i badawcze. W 1919 r. powstał Instytut Oświaty i Kultury im. S. Staszica, który koordynował prace społeczno-oświatowe, organizował konferencje i kursy, prowadził kształcenie specjalistów oświaty dorosłych, archiwum i poradnię dla samouków. Powstał z inicjatywy Heleny Radlińskiej i Jadwigi Dziubińskiej. W 1930 r. powstał Instytut Teatrów Ludowych, a wcześniej Poradnia Biblioteczna. Zadania kształcenia oświatowców, realizowane głównie przez Instytut Oświaty i Kultury im. Staszica, przyjęła w 1925 r. Wolna Wszechnica Polska i zorganizowała Studium Pracy Społeczno-Oświatowej pod kierunkiem Heleny Radlińskiej, która przygotowała program kształcenia specjalistów oświaty dorosłych jako nauczycieli dla szkół i kursów, organizatorów życia społecznego, specjalistów opieki nad matką i dzieckiem oraz bibliotekarzy i propagatorów czytelnictwa. W 1930 r. wprowadzono dwuletni cykl kształcenia, a Studium cieszyło się zainteresowaniem, skoro w roku szkolnym 1938/1939 liczba stałych słuchaczy zwiększyła się do 657 osób, a prócz nich z uczelni korzystało także 42 słuchaczy wolnych, czyli prawie 700 osób przygotowywało się do pracy w oświacie dorosłych; był to cykl dwuletni, więc 350 absolwentów wzbogacało praktykę oświatową każdego roku.

Oprócz Studium Pracy Społeczno-Oświatowej Wolnej Wszechnicy Polskiej kształceniem oświatowców zajmowały się także Szkoła Pracownic Społecznych Polskiej Macierzy Szkolnej w Warszawie i Katowicach, Szkoła Społeczna w Poznaniu. Przygotowywanie specjalistów dla oświaty dorosłych podjęto już w 1914 r. w Instytucie Oświaty i Kultury im. Staszica, by rozszerzać je w Studium Wolnej Wszechnicy Polskiej, która także stano-

wiła osiągnięcie polskiej oświaty dorosłych jako jedna z pierwszych w Europie uczelni otwartych, będąca jednocześnie dalszą fazą rozwojową uniwersytetu latającego, powstałego z kółek i kursów samokształceniowych. Pracownicy oświaty dorosłych otrzymywali bogatą literaturę i czasopisma o tematyce oświatowej. Już w 1919 r. wydany został pierwszy „Rocznik Kursów dla Dorosłych”, w latach następnych ukazały się dalsze wydawnictwa tego typu. W 1932 r. zaczął ukazywać się „Biuletyn Informacyjny” zawierający głównie materiały bibliograficzne, publikowano także sprawozdania Instytutu Oświaty Dorosłych oraz podstawowe czasopismo „Oświata Pozaszkolna”, wydawane w latach 1921–1923 przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, w latach 1934–1936 przez Kuratorium w Poznaniu, a od 1937 r. przez Instytut Oświaty Dorosłych pod redakcją Feliksa Popławskiego. Wydawana także przez Instytut Oświaty Dorosłych „Praca Oświatowa” była redagowana przez Jadwigę Baranowską, a później przez Antoniego Konewkę i ukazywała się jako miesięcznik w latach 1935–1939. Związek Nauczycielstwa Polskiego miał własny organ na potrzeby oświaty dorosłych i był to dwumiesięcznik „Polska Oświata Pozaszkolna” pod redakcją Eustachego Nowickiego, ukazujący się w latach 1924–1934, a od 1934 r. do wybuchu wojny ZNP wydawał „Przewodnik Pracy Społecznej”. Towarzystwo Czytelni Ludowych wydawało od 1906 r. „Przegląd Oświatowy”, a od 1924 r. jako dodatek „Uniwersytety Ludowe”. Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego w latach 1927–1930 publikowało „Oświatę i Kulturę” jako dodatek do „Robotnika”, a od 1932 r. „Na Froncie Oświaty i Kultury”. Związek Robotniczych Organizacji Kulturalno-Oświatowych wydawał „Kulturę Robotniczą” jako swój organ tylko przez rok, od maja 1922 r. Ukazywały się jeszcze inne doraźne i krótkotrwałe czasopisma, przykładem może być „Nasza Gazeta” – pismo kursów dla dorosłych z 1920 r. czy „Dzień Nowy” z lat 1921–1923. Ciekawym i pożytecznym czasopismem były „Nowe Drogi” – organ Związku Kół Oświatowych z lat 1930–1933, „Uniwersytety Ludowe” od 1924 r., a od 1929 „Uniwersytet Ludowy – Promień” – czasopisma słuchaczy Uniwersytetu Ludowego w Dalkach. Ruch wydawniczy w zakresie czasopism był żywy i bogaty, a „Praca Oświatowa” czy „Oświata Pozaszkolna” mają nadal trwać wartość i stanowią cenne źródło informacji, podobnie „Przegląd Oświatowy”. Działający w systemie oświaty dorosłych nauczyciele i organizatorzy, a także badacze i politycy oświatowi utrzymywali bogate i znaczące kontakty międzynarodowe. Często były wyjazdy do innych krajów, by poznać istotę wprowadzonych tam reform i metod działalności oświa-

towej. Przykładem może być pobyt Ignacego Solarza w Danii, po którym rozwinął on własną koncepcję uniwersytetu ludowego. Kazimierz Kornilowicz zbierał informacje o pracy oświatowej w Belgii, Anglii, Włoszech i Czechosłowacji. Interesowano się również sytuacją w Austrii, Niemczech i Związku Radzieckim. Publikowano obszerne informacje na łamach „Polskiej Oświaty Pozaszkolnej” i w wydawnictwach Instytutu Oświaty Dorosłych. W 1930 r. Władysław Wolert wydał obszerny tom pt. *Demokracja i kultura*, w którym przedstawił rozwój pracy oświatowej za granicą, jej kierunki, typy, organizację i metody.

Udział polskiej delegacji w obradach Wszechświatowej Konferencji Oświaty Dorosłych w Cambridge w lipcu 1929 r. był liczny i znaczący – delegacja składała się z 25 osób, jej prezydium tworzyli: Roman Dybowski, Marian Bronisław Godecki, Antoni Konewka; w czasie obrad przemawiali: Dybowski, Ignacy Solarz i Zygmunt Kobyliński, a podstawowe referaty konferencji zostały opublikowane w 1931 r. w tomie pt. *Wybrane zagadnienia oświatowe* nakładem Instytutu Oświaty Dorosłych. Po konferencji powstała grupa Rzeczypospolitej Polskiej Światowego Związku Oświaty Dorosłych, która aktywnie działała pod kierownictwem Dybowskiego, Radlińskiej, Nowickiego, Kornilowicza, Konewki i innych.

Społeczny ruch oświaty dorosłych szukał wzmocnienia przez tworzenie związków i federacji. W 1923 r. powstał Związek Polskich Towarzystw Oświatowych, łączący Towarzystwo Czytelni Ludowych, Towarzystwo Sztuki Ludowej i Polską Macierz Szkolną, a w 1927 r. została utworzona Federacja Oświatowa Organizacji Społecznych, która przejęła zadania koordynacyjne i wydała *Przewodnik oświaty dorosłych* autorstwa Konewki i Kornilowicza. Działalność Federacji nie została szerzej rozwinięta, ale świadczy o dążeniu do integracji społecznego ruchu oświaty dorosłych.

Niezależnie od integrowania grup oświatowców także osoby kształcące się wysuwały swoje roszczenia – już w czerwcu 1918 r. powstało w Warszawie Koło Oświatowe Słuchaczy Kursów dla Dorosłych, które rozwijało działalność samokształceniową, prowadziło kolonie, organizowało wycieczki turystyczne i przygotowywało plany budowy domu oświatowego. W następnych latach powstały kolejne koła w innych miastach, a po nawiązaniu między nimi współpracy powołano Związek Kół Oświatowych, który w latach 1929–1934 zorganizował pięć zjazdów, sformułował bogaty i interesujący program, wydawał własne pismo pt. „Nowe Drogi”, którego 30 numerów zawiera wartościowy materiał ilustrujący tę ciekawą i pożyteczną działalność.

Są to nie tylko cenne osiągnięcia tworzącego się systemu oświaty dorosłych, ale także potwierdzenie tendencji prekursorskich, które rozwinęły się później w innych krajach i obecnie stanowią o powodzeniu i nowoczesności oświaty dorosłych w krajach skandynawskich, Wielkiej Brytanii czy Francji lub Austrii.

Na rzecz oświaty dorosłych aktywnie działał Związek Polskich Nauczycieli Szkół Powszechnych, który wspólnie z innymi instytucjami i towarzystwami oświatowymi powołał w 1924 r. Powszechny Uniwersytet Korespondencyjny (PUK) pod kierunkiem Wacława Jędrzejewicza, przemianowany w 1936 r. na Powszechną Uczelnię Korespondencyjną. Była to od początku uczelnia korespondencyjna o bogatym profilu programowym. Prowadziła kursy dla eksternistów na poziomie szkoły powszechnej, a także średniej stopnia gimnazjalnego i licealnego oraz gimnazjum kupieckiego. Dla nauczycieli prowadzono kursy przygotowujące do egzaminu kwalifikacyjnego, a w 1930 r. uruchomiono kurs przygotowawczy do egzaminu praktycznego, wcześniej rozpoczął pracę wyższy kurs nauczycielski (WKN) prowadzący nauczanie w czterech profilach programowych: pedagogiczno-metodycznym, humanistycznym, przyrodniczym i matematyczno-fizycznym. Organizowano także kursy zawodowe i specjalistyczne, zwłaszcza w zakresie kreślenia technicznego i buchalterii, czy kurs dla instruktorów nauki obywatelskiej. PUK przygotowywał i wydawał materiały dla uczestników, prowadził bibliotekę, organizował odczyty, publikował czasopisma dla słuchaczy – „Wiedza i Życie” oraz „Oświata”, rozwijał poradnictwo oświatowe, a nawet podejmował badania nad kształceniem korespondencyjnym. Rocznie około 2 tysięcy uczestników korzystało z tej formy kształcenia, a nie była to jedyna inicjatywa ruchu nauczycielskiego.

W Związku Polskich Nauczycieli Szkół Powszechnych powstała Sekcja Powszechnych Uniwersytetów Regionalnych, która od 1921 r. w poszczególnych regionach organizowała uniwersytety powszechne i ruch regionalny w dziedzinie kultury oraz oświaty. Powstały w ramach tej działalności uniwersytety regionalne w Sandomierzu, Zakopanem, Sosnowcu, Lublinie, Hrubieszowie, Zamościu, Trokach, Rzeszowie oraz innych regionach. Prowadziły one działalność oświatową, organizowały muzea i ochronę pamiątek, wydawały czasopisma regionalne i publikacje o tej samej tematyce, wywarły trwałe wpływy na rozwój i upowszechnianie kultury regionalnej.

Do grona aktywnych oświatowców popularyzujących ideę regionalizmu należeli Władysław Orkan i Stefan Żeromski, a także młodzi wówczas pracownicy nauki: Stanisław Arnold, Witold Doroszewski, Kazimierz

Nitsch, Stanisław Bystroń, Jan Czarnecki i senior ruchu turystyczno-krajoznawczego – Aleksander Janowski.

Ruch nauczycielski nie tylko prowadził Powszechny Uniwersytet Korespondencyjny i organizował regionalne placówki oświaty dorosłych, ale także aktywnie wspierał inne formy kształcenia i wychowania dorosłych, wydawał pismo „Polska Oświata Pozaszkolna”, integrował aktywność społecznych oświatowców w pracach Sekcji Powszechnych Uniwersytetów Regionalnych i jej rady naukowej, z uczonymi tej miary co Stanisław Bystroń, Kazimierz Nitsch i Witold Doroszewski.

Obok ruchu nauczycielskiego żywą działalność organizacyjną i kształcącą podjęło środowisko Polskiej Partii Socjalistycznej, powołując na wniosek Ignacego Daszyńskiego Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego, którego inauguracyjne zebranie zwołano 21 stycznia 1923 r., a prowadził je Bolesław Limanowski. Celem działalności oświatowej TUR było upowszechnianie w środowisku ludzi pracy wiedzy teoretycznej i praktycznej, rozwijanie aktywności artystycznej oraz wychowania fizycznego, z czasem wzbogacono te zadania o pobudzanie zamiłowania naukowego. Była to więc szeroka działalność wychowawcza w środowisku członków PPS, ale także obejmowała coraz większe kręgi ruchu związkowego i spółdzielczego. Na czele TUR – jako prezes – stanął Ignacy Daszyński, sekretarzem generalnym został Stefan Kopciński, aktywnymi działaczami byli znani politycy i twórcy: Tadeusz Hołówko, Ksawery Prauss, Stanisław Dubois, Mieczysław Niedziałkowski, Tomasz Arciszewski, Gustaw Daniłowski, Andrzej Strug, Andrzej Próchnik, Kazimierz Czapiński, który po śmierci Daszyńskiego w 1936 r. został powołany na prezesa; wśród prelegentów spotykamy Leona Kruczkowskiego, a także Edwarda Osóbkę-Morawskiego.

Organizacji oświatowej TUR nadano właściwą rangę i włączono do jej prac najlepszych działaczy PPS, co zapewniło szybki rozwój form i placówek oświatowych oraz właściwą ich rangę w systemie oświaty dorosłych w odrodzonej Polsce. Już po roku TUR prowadził 42 oddziały i zrzeszał 4 tysiące członków, w roku następnym liczba oddziałów wzrosła do 200, objęły one szeroki zakres działalności oświatowej – od kursów dla alfabetów po odczyty, czytelnice, świetlice, kursy problemowe, poradnictwo dla szkół i studiów w Szkole Nauk Społecznych, zorganizowanej w 1932 r. w Krakowie. W 1925 r. z TUR połączyło się Krakowskie Towarzystwo Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza, wzbogacając oddziały TUR o swoje placówki i formy oświatowe.

Obok form szkolnej oświaty dorosłych i kursów nauczania początkowego rozwijano w działalności TUR kształcenie pozaszkolne, zespoły dyskusyjne, seminaria, wycieczki, zajęcia sportowe, odczyty, pracę świetlicową, a także wieczory literackie, zespoły muzyczne, chóry, teatr amatorski, a nawet włączono w struktury instytucji znany warszawski teatr Ateneum w ramach współpracy oświatowej ze Związkiem Zawodowym Kolejarzy. Celem tych szerokich działań było wszechstronne rozwijanie i wychowywanie ludzi pracy. TUR organizował konferencje problemowe i zjazdy, w czasie których dyskutowano nad programem działalności, jej celami, proponowano nowe formy działań i podsumowywano uzyskane rezultaty.

Podejmowano także starania o przygotowywanie i doskonalenie organizatorów oraz instruktorów pracy oświatowej, prowadzono w tym celu kursy instruktorskie oraz społeczno-oświatowe uczelnie, jak Społeczno-Oświatowa Szkoła TUR w Sosnowcu, w Helenowie pod Warszawą czy w Piotrkowie. Były to krótkie formy kształcenia, najczęściej dwutygodniowe, zawierające w programie podstawy prawa, zasady socjalizmu, politykę społeczną, zasady pracy organizacyjnej czy metodykę zajęć kulturalno-rozrywkowych.

W 1926 r. przy Towarzystwie powstała Organizacja Młodzieży TUR (OMTUR) pod kierownictwem Stanisława Dubois, prowadząca działalność polityczną w środowisku młodzieży, a w 1936 r. jej przedstawiciele ogłosili „Deklarację praw młodego pokolenia”. OMTUR patronowała młodzieży ze środowisk radykalnych, przygotowywała ją do aktywności oświatowej i politycznej.

Podobnie jak w TUR, również w środowisku PPS działały inne organizacje oświatowe: Narodowa Partia Robotnicza powołała w 1923 r. Polskie Towarzystwo Kultury i Oświaty „Pochodnia”, które organizowało własne placówki kulturalno-oświatowe. W 1929 r. powstało Stowarzyszenie Oświaty Robotniczej pod kierunkiem Juliana Smulikowskiego, a w 1931 r. Robotniczy Instytut Oświaty i Kultury im. Stefana Żeromskiego, organizujący czas wolny i działalność kulturalno-oświatową w świetlicach, na kursach i w uniwersytetach robotniczych. Powstawały także chrześcijańskie uniwersytety robotnicze w środowiskach, w których rozszerzał się wpływ organizacji religijnych, a tam, gdzie dominowała Narodowa Demokracja, organizowano narodowe uniwersytety robotnicze. Towarzystw, ich placówek oświatowych i form pracy było sporo, najsilniejsze i najbardziej rozwinięte było Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego, którego osiągnięcia

oświatowe i dorobek pedagogiczny są najbogatsze i nadal stanowią przykład do naśladowania.

Obok uniwersytetów powszechnych i robotniczych powstawały uniwersytety niedzielne i ludowe. Uniwersytety niedzielne rozwijało Towarzystwo Szkoły Ludowej na terenie Małopolski, głównie na wsi, gdzie potrzeby oświatowe były szczególnie duże. Temu ruchowi patronowały również związki młodzieży wiejskiej, zwłaszcza „Wici”, ale także Katolicki Związek Młodzieży i „Siew”. Liczba uniwersytetów niedzielnych była dość wysoka – w 1938 r. działało prawie 600 tego typu placówek. W tym samym czasie czynnych było 19 tys. świetlic, 900 domów ludowych i 140 uniwersytetów powszechnych. Są to liczby znaczące i wskazują na żywą działalność oświatową i kulturalną w środowisku osób dorosłych.

Bogatą kartę w dziejach polskiej oświaty mają także uniwersytety ludowe, nawiązujące do wzorów duńskich, ale mające również własny profil i narodowe tradycje. Najbardziej znane są placówki prowadzone przez Ignacego Solarza w Szycach pod Krakowem i Gaci Przeworskiej. Ale funkcjonowały także inne instytucje biorące udział w szerzeniu tradycji wychowawczej, jak uniwersytet ludowy w Dalkach prowadzony przez ks. Antoniego Ludwiczaka od 1921 r. w ramach prac Towarzystwa Czytelni Ludowych, które podobne, ale mniej znane placówki otworzyło w Odolanowie i Bolszewie. Były również inne uniwersytety ludowe prowadzone w ramach Akcji Katolickiej, placówki zbliżone do kół rządowych powoływane przez organizację Przewodnik Wiejski lub Związek Osadników, a także uniwersytety ludowe dla młodzieży z innych grup narodowościowych: w Żarnej koło Wołkowyska dla Białorusinów, w Michałowce i Różynie na Wołyniu dla słuchaczy pochodzenia polskiego i ukraińskiego, w Donerfeld koło Lwowa dla mniejszości niemieckiej. Łącznie działało ponad 30 uniwersytetów ludowych, ale tych o bardziej stałym charakterze było około 20. Wraz z domami ludowymi, uniwersytetami powszechnymi i niedzielnymi tworzyły one bogatą sieć placówek kulturalno-oświatowych dla młodzieży pracującej i dorosłych, wspieranych przez system świetlic, bibliotek i czytelni oraz żywo rozwijających się form aktywności sportowej, turystycznej i wycieczkowej.

Liczne były także szkoły dla dorosłych ogólnokształcące i zawodowe wspierane kursami i systemem korespondencyjnym. W roku 1937/1938 prowadzono 226 szkół dla dorosłych, z których korzystało 14 646 słuchaczy, inną grupę stanowiło 110 tysięcy uczniów szkół doksztalających i 83 tysiące słuchaczy kursów przysposobienia rolniczego, ponad 16 tysięcy

w systemie korespondencyjnego kształcenia na poziomie średnim i około 95 tysięcy uczestników nauczania początkowego. Można szacować, że systemem programowego kształcenia, od kursów nauki początkowej, poprzez szkoły wieczorowe, doksztalcające, korespondencyjne, po kursy przygotowujące do egzaminów eksternistycznych, objętych zostało w roku 1937/1938 prawie 320 tysięcy słuchaczy, nie licząc oświaty pozaszkolnej, form uniwersytetów dla dorosłych, zespołów samokształceniowych, grup rekreacyjno-sportowych i artystycznych.

W ramach kursów doksztalcających i korespondencyjnych ujmowane było także zawodowe kształcenie dorosłych i młodzieży pracującej, która uczyła się zdobywać zawód na kursach organizowanych przez spółdzielnie, uniwersytety robotnicze, towarzystwa i instytucje oświatowe. Przed wojną znane były Korespondencyjne Kursy Rolnicze im. Staszica, Spółdzielcze Kursy Korespondencyjne, Spółdzielcze Kursy Listowne, kursy organizowane przez PUK i inne towarzystwa oświatowe, jak: Polska Macierz Szkolna czy Polska Organizacja Wojskowa.

System szkolnej oświaty dorosłych był dobrze rozwinięty na szczególnie początkowym i podstawowym, bogate były także formy kształcenia korespondencyjnego. Najwyższy poziom programowy stanowiła Wolna Wszechnica Polska jako otwarta uczelnia wyższa z odrębnym programem kształcenia specjalistów oświaty dorosłych.

Uwagi te pozwalają zamknąć rozważania na temat tworzenia systemu oświaty dorosłych w odrodzonej Polsce wskazaniem, że był to proces aktywny i świadomy, sięgający do narodowych tradycji oraz rozwiązań znanych w innych krajach. Kształcenie dorosłych było prowadzone przez administrację oświatową państwa, samorządy, związki zawodowe, ruch spółdzielczy, towarzystwa oświatowe, organizacje kościelne, a także mniejszości narodowe i osoby prywatne. W tworzonego systemu zwraca uwagę naturalna komplementarność działań i programów. Działania prowadzone są przez państwo, siły społeczne, samorządy i instytucje, a programy obejmują oświatę formalną i nieformalną, czyli jak to dawniej określano: szkolną i pozaszkolną, w części formalnej kształcenie odbywało się na poziomie nauki początkowej szkoły powszechnej, doksztalcającej, zawodowej, średniej i wyższej. W oświacie pozaszkolnej występowały obok wychowania umysłowego i moralno-społecznego także działania w zakresie estetycznym i fizyczno-zdrowotnym. Był to pełny zakres dziedzin aktywności oświatowej prowadzonej przez instytucje i towarzystwa o różnych poglądach i programach politycznych. Instytut Oświaty Dorosłych

dostarczał opracowań metodycznych, programowych i podręcznikowych. Wspierały go również inne instytucje. Studium Pracy Społeczno-Oświatowej kształciło specjalistów i wraz z Instytutem Oświaty Dorosłych prowadziło badania i przygotowywało opracowania teoretyczne. Na potrzeby nauczycieli i organizatorów wydawano także wartościowe czasopisma. W formach szkolnych zatrudnionych było 22 tysiące nauczycieli, nie licząc oświatowców z pozaszkolnych placówek. Oświatowcy i słuchacze łączyli się w stowarzyszenia, a towarzystwa oświatowe dążyły do form federalcyjnych. Nawiązano współpracę z instytucjami i oświatowcami z innych krajów oraz Światowym Związkiem Oświaty Dorosłych. Właściwością polskiego systemu oświaty dorosłych, obok wielostronności i komplementarności, była szeroka społeczna pomoc i aktywność osób znaczących. Tylko z Sekcją Oświaty Pozaszkolnej w Warszawie współpracowało 650 osób w roli prelegentów, nauczycieli i instruktorów. Podobnie szeroki udział spotykano i w innych miastach oraz formach oświatowych. Na trwałe w polskiej tradycji oświaty dorosłych zapisali się tacy działacze i twórcy jak: Limanowski, Daszyński, Dubois, Krzywicki, Janowski, Żeromski, Orkan, Strug, Zawieyski, Arnold, Próchnik, Nitsch, Doroszewski oraz zawodowi pedagodzy: Helena Radlińska, Kazimierz Korniłowicz, Antoni Konewka, Marian Bronisław Godecki, Ignacy Solarz i inni. W okresie międzywojennym rozwinęła się teoria oświaty dorosłych dzięki podejmowanym w Wolnej Wszechnicy Polskiej i Instytucie Oświaty Dorosłych pracom badawczym i teoretycznym przez wymienionych specjalistów oraz innych twórców w zakresie: form i metod wychowania, poradnictwa oraz treści kształcenia i samokształcenia, czytelnictwa i innych rodzajów działalności kulturalno-oświatowej. Prace te stanowiły naukowe uzasadnienie systemu oświaty dorosłych w Polsce, a dzisiaj bogatą dokumentację skutecznego działania, która w pełni zasługuje na odrębne opracowanie.

Stulecie edukacji dorosłych w niepodległej Polsce rozpoczęło się utworzeniem pełnego systemu placówek szkolnych i pozaszkolnych, instytucji zarządzania i poradnictwa z doskonaleniem kursów oświatowych i stworzeniem autonomicznego wyższego szkolnictwa dla dorosłych. Tak rozwinięty system pozwolił przetrwać wojnę i okupację, szkoły i kursy łącznie z nauczaniem podziemnym, działał Instytut Oświaty Dorosłych i tajne komplety Wolnej Wszechnicy Polskiej, nawet w obozach jenieckich, gdzie więziono nauczycieli, profesorów, instruktorów różnych specjalności.

Po wojnie cały ten system zatrzymano i zaczęto likwidować edukację pozaszkolną, uniwersytety ludowe i powszechne, poradnie samo-

kształceniowe, Wolną Wszechnicę Polską i Instytut Oświaty Dorosłych. Pojawili się oświatowi renegaci, którzy służyli tej działalności i prowadzili polskie tradycje oraz osiągnięcia do upadku. Rozwijały się natomiast szkoły dla dorosłych, funkcjonujące później jako szkoły dla pracujących. Przeprowadzono akcję likwidacji analfabetyzmu i osiągnięto wśród dorosłych formalny poziom alfabetyzacji. Z czasem zaczęto likwidować szkoły podstawowe, ograniczając się tylko do kursów. Dobrze działały szkoły średnie ogólnokształcące i zawodowe – wieczorowe i zaoczne, a także centra kształcenia ustawicznego. Po paru latach ten wyż szkolnictwa średniego zaczął się kurczyć, ale nadal działało w formach prostego przeniesienia założeń szkół młodzieżowych (Pólturzycki, 1977). Nie rozwinięto autonomicznej dydaktyki dorosłych, nie przygotowano podręczników i poradników do samodzielnej nauki w szkołach zaocznych i samokształcenia. Wprowadzono formy reglamentacji do nauki w szkołach średnich dla dorosłych, a następnie odpłatność za kształcenie. Organizowano autonomiczną w zarządzaniu edukację dorosłych, nie odbudowano Instytutu Oświaty Dorosłych i poradni samokształcenia, nie podjęto kształcenia nauczycieli dla edukacji dorosłych w szkołach i formach pozaszkolnych. Słaby był rozwój towarzystw oświatowych, skromnie działały wydawnictwa czasopism. Wyraźnie spadła aktywność samokształceniowa młodzieży i dorosłych. Nie rozwijało się nauczanie zaoczne i otwarte oraz realizacja idei edukacji ustawicznej. Samorządnie, po pokonaniu początkowego oporu władz, rozwijały się wyższe uczelnie przyjmujące studentów na tok kształcenia zaocznego i wieczorowego. Rozwijał się nowy zakres szkolnictwa wyższego, ale bez należytej regulacji i metodycznego doskonalenia (Kruszewski, 2002). Po 100 latach system kształcenia dorosłych i jego obudowa organizacyjna oraz metodyczna wykazuje wiele niedostatków (Frąckowiak, 2012; Pólturzycki, 2016), a o niekorzystnym stanie aktywności oświatowej dorosłych świadczą dane Eurostatu* z 2018 r.: średnia uczestnictwa dorosłych w aktywności oświatowej w Unii Europejskiej wyniosła 11,1%, a Polaków – 5,7%, co sprawia, że zajmujemy jedno z ostatnich miejsc w Europie (Monitor, 2019, s. 12). Korzystniejsze wyniki przyniosło natomiast badanie Bilansu Kapitału Ludzkiego z 2017 r. Swoje kompetencje w ostatnim roku rozwijało 3/4 Polaków – 6,6% w edukacji formalnej, 24,6% w edukacji pozaformalnej niezawodowej, 28,1% w edukacji

* Badanie BAeL, ostatnie 4 tygodnie, uczenie formalne i pozaformalne, wiek 25–64 lata.

pozaformalnej zawodowej, 34,7% w miejscu pracy, 67,2% uczyło się nieformalnie* (PARP, 2018). Ponieważ edukacja dorosłych ma duży wpływ na rozwój społeczny i gospodarczy, wymaga nieustającej troski wszystkich interesariuszy, o czym świadczy też jej historia w Polsce.

Bibliografia

- Frąckowiak A. (2012), *Kształcenie ustawiczne i szkoły wyższe – niedostrzegany potencjał*, Radom.
- J.S. (Jerzy Czeszejko-Sochacki) (1919), *Ostatni dzień obrad Zjazdu Nauczycielskiego*, „Robotnik”, nr 162.
- Kruszewski Z.P. (2002), *Szkolnictwo niepaństwowe w Polsce*, Płock.
- Monitor Edukacji i Kształcenia 2019: https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/document-library-docs/et-monitor-report-2019-poland_pl.pdf [dostęp: 25.10.2019].
- Pasierbiński T. (1960), *Problemy likwidacji analfabetyzmu w Polsce Ludowej*, Warszawa 1960.
- Pawlikowska-Błaszczkowska M. (1977), *Oświata dorosłych w działalności Samorządu Warszawy w latach 1915–1940*, Warszawa.
- Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości (PARP) (2018), *Rozwój kompetencji – uczenie się osób dorosłych i podmioty oferujące usługi rozwojowe*, Kraków, https://en.parp.gov.pl/storage/publications/pdf/2018_rozwoj_kompetencji_bkl.pdf [dostęp: 25.10.2019].
- Półturzycki J. (1977), *Rozwój i problemy szkolnictwa dla dorosłych w Polsce Ludowej*, Warszawa.
- Półturzycki J. (1989), *Oświata dorosłych w Polsce – stan i kierunki przebudowy. Komitet Ekspertów do Spraw Edukacji Narodowej*, Warszawa–Kraków.
- Półturzycki J. (2016), *Spór o kształcenie ustawiczne. Polemiki i analizy*, Warszawa.

* Wyniki nie sumują się do 100%, ponieważ respondenci mogli uczestniczyć równocześnie w kilku formach edukacji dorosłych.

